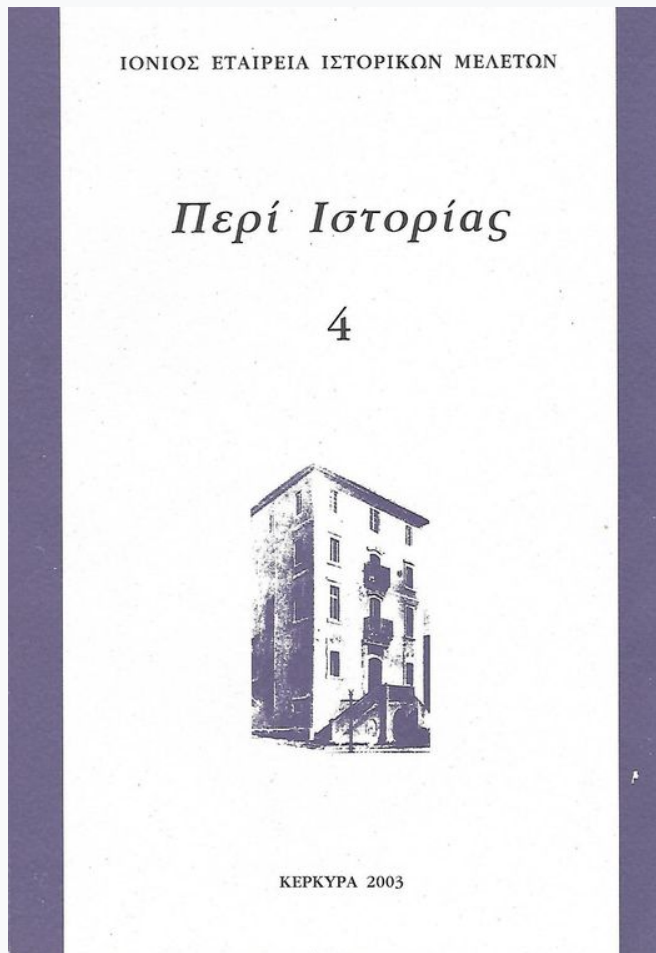

Peri Istorias

Vol 4 (2003)

Ο χρόνος και οι κλασικοί της πολιτικής οικονομίας

Πάυλος Μεταλληνός

doi: [10.12681/p.i.24817](https://doi.org/10.12681/p.i.24817)

To cite this article:

Μεταλληνός Π. (2020). Ο χρόνος και οι κλασικοί της πολιτικής οικονομίας. *Peri Istorias*, 4, 147–166.
<https://doi.org/10.12681/p.i.24817>

Ο ΧΡΟΝΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΚΛΑΣΙΚΟΙ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Γαύλος Μεταλληνός

Εισαγωγή

Στην πρώτη έκδοση του «Κεφαλαίου» ο Karl Marx θέτει το ερώτημα: «γιατί η εργασία παριστάνεται στην αξία και η ποσότητα της εργασίας δια της χρονικής της διάρκειας στο μέγεθος της αξίας;»¹. Το είδωλο των σχέσεων εξουσίας και εκμετάλλευσης που κρύβει με επιμέλεια ο φρετιχιστικός χαρακτήρας² του

---

1. Karl Marx, *Εμπόρευμα και Χρήμα*, Αθήνα 1991, 81 [στο εξής= Marx, *Εμπόρευμα και Χρήμα*].

2. ...Οτι τα προϊόντα εργασίας ... είναι αξίες, ορισμένα αξιακά μεγέθη και γενικώς εμπορεύματα, [όλα αυτά] είναι ιδιότητες, οι οποίες φυσικά προσήκουν στα εμπορεύματα μόνον στη συναλλαγή μας, όχι εκ φύσεως ... Στα πλαίσια ... της συναλλαγής μας αυτοί οι κοινωνικοί χαρακτήρες των ιδίων των εργασιών τους τούς εμφανίζονται ως κοινωνικές ιδιότητες φυσικής υφής, ως προσήκοντες σε υλικά αντικείμενα προσδιορισμοί των ιδίων των προϊόντων εργασίας, η ομοιότητα των ανθρώπινων εργασιών ως αξιακά ιδιότητα των προϊόντων εργασίας, το δια του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας προσδιορισμένο μέτρο [=ποσότητα] της εργασίας ως αξιακό μέγεθος του προϊόντος εργασίας, τέλος η μέσω των εργασιών τους κοινωνική σχέση των παραγωγών ως αξιακή σχέση ή κοινωνική σχέση αυτών των πραγμάτων, των προϊόντων της εργασίας. Γι' αυτό ακριβώς τα προϊόντα εργασίας εμφανίζονται στα μάτια τους ως εμπορεύματα, αισθητηριακώς αντιληπτά υπεραισθητά ή κοινωνικά πράγματα. Έτσι η εντύπωση, την οποία δημιουργεί στο οπτικό νεύρο το φως που στέλνει ένα πράγμα, δεν παρουσιάζεται ως υποκειμενικό ερέθισμα του ίδιου του οπτικού νεύρου, αλλά ως αντικειμενική μορφή ενός πράγματος έξω από το μάτι. Κατά το οράν, όμως, ένα πράγμα, το εξωτερικό αντικείμενο, ρίχνει πράγματι φως σε ένα άλλο αντικείμενο, στο μάτι. Πρόκειται εδώ για μια φυσική σχέση μεταξύ πραγμάτων της φύσης. Η εμπορευματική μορφή και η αξιακή σχέση των προϊόντων εργασίας δεν έχουν αντιθέτως απολύτως τίποτα να κάνουν με την υλική φύση των προϊόντων εργασίας και τις απ' αυτήν αναφύομενες σχέσεις μεταξύ υλικών πραγμάτων. Είναι μόνον η ίδια η ορισμένη κοινωνική σχέση των ανθρώπων που λαμβάνει εδώ γι' αυτούς

τρόπου παραγωγής προϊόντων ανθρώπινης αφηρημένης κοινωνικής εργασίας, μέσω προϊόντων ανθρώπινης αφηρημένης κοινωνικής εργασίας, φαίνεται να καθρεφτίζεται στον προβληματισμό του, δίνοντας το περίγραμμα της σκέψης του. Αναδύεται η ουσία της αμφισβήτησής του προς την εργασιακή θεωρία της αξίας που τον οδήγησε σε ρήξη με τη ρικαρδιανή θεωρία και κατ' επέκταση με τον εμπειρισμό, αποτελώντας το έναυσμα της κριτικής του στην Πολιτική Οικονομία. Εκείνο που ζητά να διερευνήσει είναι ο Καπιταλιστικός Τρόπος Παραγωγής (ΚΤΠ) και οι αντιστοιχούσες σ' αυτόν σχέσεις παραγωγής και κυκλοφορίας³. Όμως, για την αστική κοινωνία η αξιακή μορφή του προϊόντος της εργασίας ή η αξιακή μορφή του εμπορεύματος είναι η οικονομική κυτταρική μορφή, της οποίας η τελική μορφή είναι η χρηματική μορφή⁴. Εξελίσσει λοιπόν την Εργασιακή Θεωρία της Αξίας σε Χρηματική Θεωρία της Αξίας.

Σύμφωνα με τους Κλασικούς, η τιμή ταυτίζεται με την ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος⁵. Αντίθετα, σύμφωνα με τη μαρξική αντίληψη, «τιμή» είναι «η απλή σχετική αξιακή έκφραση των εμπορευμάτων σε χρήμα x εμπόρευμα $A=y$ χρηματικό εμπόρευμα». Όμως «το χρήμα ως μέτρο της αξίας είναι αναγκαία μορφή εμφάνισης του μέτρου της αξίας των εμπορευμάτων, του χρόνου εργασίας»⁶.

τη φαντασμαγορική μορφή μιας σχέσης πραγμάτων. Ως εκ τούτου, για να βρούμε μια αναλογία, πρέπει να καταφύγουμε στην ομηγλόδη περιοχή του κόσμου της θρησκείας. Εδώ εμφανίζονται τα προϊόντα του ανθρώπινου κεφαλιού ως προικισμένα με δική τους ζωή, ως αυτοδύναμες μορφές που βρίσκονται σε σχέση μεταξύ τους και με τους ανθρώπους. Έτσι [εμφανίζονται] στον κόσμο των εμπορευμάτων τα προϊόντα της ανθρώπινης χειρός. Αυτό το ονομάζω φετιχισμό, ο οποίος προσκολλάται στα προϊόντα εργασίας από τη στιγμή που παράγονται ως εμπορεύματα, ο οποίος επομένως είναι αδιαχώριστος από την εμπορευματική παραγωγή... (Marx, Εμπόρευμα και Χρήμα, 189-190).

...Οι κοινωνικές σχέσεις που διέπουν την (καπιταλιστική) οικονομία και κοινωνία εμφανίζονται (γίνονται άμεσα αντιληπτές από τους φορείς αυτών των σχέσεων) με μορφές αναγκαστικά «στρεβλές», που αποκρύπτουν τον πραγματικό χαρακτήρα τους, και άρα αναπαριστούν «φετιχιστικά» τις κοινωνικές σχέσεις, ως σχέσεις μεταξύ πραγμάτων ή μεταξύ «ανθρώπου» και πραγμάτων... Βλ. Γιάννης Μπλιός, Τρόποι Παραγωγής και Μαρξιστικής Ανάλυσης, Αθήνα 1997, 60 [στο εξής= Μπλιός, Παραγωγή και Μαρξιστική Ανάλυση].

3. ό.π., 29

4. ό.π., 28

5. ... *the price or the exchangeable value of every particular commodity...* Βλ. Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Indianapolis 1981, 69 [στο εξής= Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*].

6. *Δια του γεγονότος, ότι τα εμπορεύματα δίνουν στον εαυτό τους τη γενική αξιακή έκ-*

Για τον Marx, η έννοια του χρόνου δείχνει να λειτουργεί ως καταλύτης. Προσεγγίζει τη μελέτη του σταδίου της εξέλιξης της ανθρώπινης κοινωνίας που συμπίπτει με την επικράτηση του ΚΤΠ έναντι οποιουδήποτε άλλου τρόπου παραγωγής μέσω του χρόνου. Σε αντίθεση με τους Adam Smith και David Ricardo, τον χρησιμοποιεί ως διαχειριστή της θεωρίας του. Αφηρημένες έννοιες όπως αξία⁷ και υπεραξία⁸, οι οποίες πε-

φραση τους σε χρυσό, λειτουργεί ο χρυσός απέναντι σ' αυτά ως μέτρο των αξιών. Τα εμπορεύματα δεν γίνονται δια του χρήματος σύμμετρα. Αντιθέτως, επειδή όλα τα εμπορεύματα ως αξίες είναι εξαντικειμενικευμένη ανθρώπινη εργασία και ως εκ τούτου αυτά καθεαυτά σύμμετρα, δύνανται όλα τους να μετρηθούν σ' ένα οποιοδήποτε τρίτο εμπόρευμα και να το μεταμορφώσουν κατ' αυτόν τον τρόπο σε κοινό μέτρο αξίας ή χρήμα. Το χρήμα ως μέτρο της αξίας είναι όμως αναγκαία μορφή εμφάνισης του εμμενούς μέτρου της αξίας των εμπορευμάτων, του χρόνου εργασίας.

Η απλή σχετική αξιακή έκφραση των εμπορευμάτων σε χρήμα x εμπόρευμα A = y χρηματικό εμπόρευμα είναι η τιμή τους...

Η τιμή είναι το χρηματικό όνομα του εξαντικειμενικευμένου στα εμπορεύματα χρόνου εργασίας. Η ισοδυναμία του εμπορεύματος και του ποσού χρήματος, με το οποίο το εξισώνει η τιμή του, είναι ως εκ τούτου μια ταυτολογία, όπως θα γενικά η σχετική αξιακή έκφραση ενός εμπορεύματος είναι πάντα η έκφραση της ισοδυναμίας δύο εμπορευμάτων. Εάν όμως η τιμή ως εκφραστής του αξιακού μεγέθους του εμπορεύματος είναι ο εκφραστής της αναλογίας ανταλλαγής του με χρήμα, δεν έπεται και αντιστρόφως, ότι ο εκφραστής της αναλογίας του με χρήμα είναι αναγκαστικά ο εκφραστής του αξιακού του μεγέθους ... Το αξιακό μέγεθος των εμπορευμάτων εκφράζει μια αναγκαία, ριζωμένη στη διαδικασία του σχηματισμού του σχέση προς τον κοινωνικό χρόνο εργασίας. Με τη μεταμόρφωση του αξιακού μεγέθους σε τιμή αυτή η αναγκαία σχέση εμφανίζεται ως η αναλογία ανταλλαγής του εμπορεύματος με ένα άλλο εκτός αυτού υπάρχον εμπόρευμα. Αυτή η μορφή μπορεί όμως εξίσου καλά να εκφράζει το αξιακό μέγεθος του εμπορεύματος ως την τυχαία αναλογία, στην οποία αυτό είναι υπό δεδομένες περιστάσεις εκποιήσιμο... Η δυνατότητα ποσοτικής μη σύμπτωσης μεταξύ τιμής και αξιακού μεγέθους ή της απόκλισης της τιμής από το αξιακό μέγεθος είναι λοιπόν δεδομένη στην ίδια την τιμακή μορφή... Βλ. Marx, Εμπόρευμα και Χρήμα, 96, 102, 103

7. Ως αξίες τα εμπορεύματα δεν είναι τίποτε άλλο παρά αποκρυσταλλωμένη εργασία ...
...Μια αξία χρήσης ή ένα αγαθό έχει λοιπόν μια αξία, μόνον επειδή έχει εξαντικειμενικευθεί ή υλοποιηθεί σ' αυτήν εργασία. Πώς να μετρήσουμε τώρα το μέγεθος της αξίας της; Δια του ποσού της εμπεριχομένης σ' αυτήν «δημιουργούσας αξία ουσίας», της εργασίας. Η ίδια η ποσότητα της εργασίας μετράται στην χρονική διάρκεια της εργασίας και ο χρόνος εργασίας [δηλ. η χρονική διάρκεια της εργασίας] έχει πάλι ως μέτρο του ορισμένα μέρη του χρόνου, όπως ώρα, μέρα κ.ο.κ... Βλ. Marx, Εμπόρευμα και Χρήμα, 40, 41

8. ...Το προτσές $X - E - X$ δε χρωστεί το περιεχόμενο του σε ποιοτική διαφορά των άκρων του, γιατί και τα δύο είναι χρήμα, αλλά μόνο στην ποσοτική τους διαφορά. Τελικά αφαιρείται από την κυκλοφορία περισσότερο χρήμα απ' όσο ρίχτηκε αρχικά σ' αυτήν ... Επομένως η ολοκληρωμένη μορφή αυτού του προτσές είναι $X - E - X'$ όπου το

ριλαμβάνονται στο εννοιολογικό σχήμα της Θεωρίας της Εκμετάλλευσης (δομικό χαρακτηριστικό του ΚΤΠ σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία) συναρτώνται άμεσα προς τη διάσταση του χρόνου, προκειμένου να μεταπέσουν σε μετρήσιμα μεγέθη, δίχως όμως να απολέσουν το νόημα τους.

$X' = X + \Delta X$, δηλαδή ίσο με το χρηματικό ποσό που αρχικά προκαταβλήθηκε, συν μια προσαύξηση. Αυτή την προσαύξηση ή αυτό το περίσσευμα πάνω από την αρχική αξία, το ονομάζω: υπεραξία. Έτσι, η αξία που προκαταβλήθηκε αρχικά όχι μόνο διατηρείται στην κυκλοφορία, αλλά μέσα σ' αυτήν αλλάζει το μέγεθός της, προσθέτει στον εαυτό της μια υπεραξία, ή αξιοποιείται. Και αυτή η κίνηση τη μετατρέπει σε κεφάλαιο.

Η αλλαγή της αξίας του χρήματος που πρόκειται να μετατραπεί σε κεφάλαιο ... μπορεί να πηγάζει μόνο από την αξία του χρήσης σαν τέτοια, δηλ. από την κατανάλωση του. Για να μπορεί όμως ο κάτοχός μας χρήματος να βγάξει αξία από την κατανάλωση έπρεπε να' ναι τόσο τυχερός ώστε ν' ανακαλύψει μέσα στη σφαίρα της κυκλοφορίας, στην αγορά, ένα εμπόρευμα που η ίδια η αξία του χρήσης να' χει την ιδιόμορφη ιδιότητα να' ναι πηγή αξίας, που η ίδια η πραγματική του κατανάλωση να' ναι λοιπόν αντικειμενοποίηση της εργασίας και επομένως προτοές δημιουργίας αξίας. Και ο κάτοχος του χρήματος βρίσκει στην αγορά ένα τέτοιο ειδικό εμπόρευμα- την ικανότητα για εργασία, δηλ. την εργατική δύναμη.

Όπως η αξία κάθε άλλου εμπορεύματος, και η αξία της εργατικής δύναμης καθορίζεται από το χρόνο εργασίας που είναι αναγκαίος για την παραγωγή, επομένως και για την αναπαραγωγή αυτού του ειδικού είδους ... Για τη συντήρησή του το ζωντανό άτομο χρειάζεται ορισμένο ποσό μέσων συντήρησης. Έτσι ο χρόνος εργασίας που είναι αναγκαίος για την παραγωγή της εργατικής δύναμης αναλύεται στο χρόνο εργασίας που είναι αναγκαίος για την παραγωγή αυτών των μέσων συντήρησης, ή η αξία της εργατικής δύναμης είναι η αξία των μέσων συντήρησης που είναι αναγκαία για τη συντήρηση του κατόχου της.

Όπως το ίδιο το εμπόρευμα είναι ενότητα αξίας χρήσης και αξίας, πρέπει και το προτοές της παραγωγής του να είναι ενότητα προτοές εργασίας και προτοές δημιουργίας αξίας. Ο πωλητής της εργατικής δύναμης, όπως και ο πωλητής κάθε άλλου εμπορεύματος, πραγματοποιεί τη ανταλλαχτική της αξία και εκποιεί την αξία χρήσης της. Δεν μπορεί να εισπράξει τη μια χωρίς να δώσει την άλλη. Η αξία χρήσης της εργατικής δύναμης, η ίδια η εργασία, δεν ανήκει στον πωλητή της, όπως η αξία του πωλημένου λαδιού δεν ανήκει στο λαδέμπορο. Ο κάτοχος του χρήματος πλήρωσε την ημερήσια αξία της εργατικής δύναμης, γι' αυτό του ανήκει η χρήση της στο διάστημα της ημέρας, η εργασία μιας ολόκληρης ημέρας. Το περιστατικό ότι η ημερήσια συντήρηση της εργατική δύναμης κοστίζει μόνο μισές μέρας εργασία, παρά το γεγονός ότι η εργατική δύναμη μπορεί να δρα, να εργάζεται μια ολόκληρη μέρα, ότι επομένως η αξία που δημιουργεί η χρήση της στο διάστημα μιας ημέρας είναι διπλάσια από τη δική της ημερήσια αξία, το περιστατικό αυτό είναι μεγάλο βέβαια ευτύχημα για τον αγοραστή, δεν αποτελεί όμως καθόλου αδικία σε βάρος του πωλητή ... Το τέχνασμα πέτυχε επιτέλους. Το χρήμα μετατράπηκε σε κεφάλαιο. Βλ. Karl Marx, Το Κεφάλαιο, τ. Ι, Αθήνα 1978, 163,180,183, 199, 206, 207 [στο εξής= Marx, Το Κεφάλαιο, τ. Ι].

Του παρέχεται η δυνατότητα της ανάλυσης των σχέσεων παραγωγής και κυκλοφορίας των προϊόντων της ανθρώπινης εργασίας σε μονάδες ώρας, λεπτού, δευτερολέπτου, αλλά και η σύνθεση αυτών σε 24ωρο, μήνα, έτος κ.λπ., προκειμένου να παρακολουθήσει τα διάφορα στάδια της διαδικασίας Παραγωγής και Ανταλλαγής των εμπορευμάτων, είτε πρόκειται για προϊόντα ανθρώπινης εργασίας είτε για χρηματικό εμπόρευμα.

Η προσέγγιση του θέματος, ο τρόπος με τον οποίο οι κλασικοί της Πολιτικής Οικονομίας χρησιμοποίησαν την έννοια του χρόνου, θα επιχειρηθεί μέσω των διαδικασιών Κυκλοφορίας και Παραγωγής του εμπορεύματος, οι οποίες σύμφωνα με τη μαρξική θεωρία αποδίδονται σχηματικά:

E (μπόρευμα) - X (ρήμα) - E' (μπόρευμα) και
 X (ρήμα) - E (μπόρευμα) - X' (ρήμα)
 ή X (ρήμα) - E (μπόρευμα) - [X (ρήμα) + ΔX], αντίστοιχα.

Η παρουσίαση θα περιοριστεί σε απόψεις των Adam Smith, David Ricardo και Karl Marx. Πρόκειται για τους τρεις κορυφαίους διανοούμενους της κλασικής οικονομικής φιλοσοφίας, τα κείμενα των οποίων επηρέασαν μεγάλο αριθμό σκεπτόμενων ανθρώπων.

Ο Adam Smith απέναντι στην Πολιτική Οικονομία

Η πνευματική κληρονομιά που άφησαν οι θεωρητικοί του μερκαντιλισμού, φαίνεται να είναι ζωντανή στα κείμενα του A. Smith. Αποτελεί άποψη των νεότερων που ασχολήθηκαν με την Πολιτική Οικονομία κι όχι του ίδιου, ότι είναι ο γεννήτορας της Οικονομικής Επιστήμης.

Δεχόμενος τα ερεθίσματα της εποχής του, επεξεργάστηκε κείμενα θεωρητικών που τους έχουμε κατηγοριοποιήσει ως μερκαντιλιστές και φυσιοκράτες προκειμένου να παρουσιάσει το τελικό κείμενο του έργου του «Έρευνα για τη Φύση και τις Αιτίες του Πλούτου των Εθνών»⁹. Όσοι ακολούθησαν τις θέσεις του, επιχειρώντας να ερμηνεύσουν τους μηχανισμούς που ενεργοποιούνται στον Τρόπο Παραγωγής και Διανομής του Κοινωνικού Πλούτου που διαδέχτηκε τον Φεουδαλισμό, δεν μπόρεσαν να καταλήξουν σε κάποιο θεωρητικό σχήμα που να ξεπερνά τον Smith. Αποδέχτηκαν τον «Πλούτο των Εθνών» ως κλασικό κείμενο και ενέταξαν

9. Isaak Ilych Rubin, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, Αθήνα 1994, 211 [στο εξής= Rubin, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*].

την έρευνα τους στο πλαίσιο που αυτός πρότεινε επιχειρώντας να εξελίξουν ορισμένες από τις σκέψεις του.

Οι κεντρικοί άξονες στην ανάλυση των ιδεών των Smith, Ricardo, Marx

Οι τρεις φιλόσοφοι κτίζουν το θεωρητικό τους οικοδόμημα πάνω σε διακριτές αλλά ταυτόχρονα λογικά αλληλένδετες, σύμφωνα με την αστική Πολιτική Οικονομία, έννοιες. Πρόκειται για τον καταμερισμό της εργασίας (A. Smith), την ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων (D. Ricardo) και το χρηματικό εμπόρευμα (K. Marx). Μελετώντας τα κείμενα τους, κανείς αισθάνεται μια κίνηση απελευθέρωσης, «χειραφέτησης» αυτών από τα «πάθη» τους, η οποία δείχνει να εξελίσσεται παράλληλα με την οικονομική σκέψη.

Με τη βοήθεια του Ricardo η «ανταλλακτική αξία» στέκεται απέναντι στον «καταμερισμό της εργασίας» ως έννοια με δική της προσωπικότητα. Λειτουργήσε ως κεντρικός άξονας της φιλοσοφικής ολοκλήρωσης των εννοιών που δίνονται στο έργο του. Με αυτήν ως εργαλείο μπόρεσε να διαφοροποιηθεί από το σύγγραμμα του Smith και εξελίσσοντας τη θεωρητική σκέψη να παρουσιάσει τη δική του ερμηνεία σχετικά με τις διάφορες μορφές έκφρασης της οικονομικής ζωής, στο έργο του «Αρχές Πολιτικής Οικονομίας και Φορολογίας».

Ο Smith με το σύγγραμμά του «Έρευνα για τη Φύση και τις Αιτίες του Πλούτου των Εθνών» έθεσε τον καταμερισμό της εργασίας κεντρικό άξονα της θεωρίας του. Η «ανταλλακτική αξία» και το «χρήμα» εμφανίζονται ως το αποτέλεσμα μιας κοινωνικής ζύμωσης την οποία προκάλεσε ο καταμερισμός της εργασίας.

Τόσο ο A. Smith, όσο και ο D. Ricardo ακολούθησαν μια τροχιά στην ανάπτυξη της θεωρίας τους ώστε κάθε επόμενη έννοια να προκύπτει ως λογικό συμπέρασμα των θέσεων που είχαν προηγηθεί. Αντίθετα, το τελικό κείμενο του «Κεφαλαίου» θα μπορούσε, ίσως, να παραλληλιστεί, ως προς τη δομή, με το κείμενο της Οδύσσειας του Ομήρου.

Αν και κατά την ανάπτυξη του έργου του, ο Marx εμφανίζεται να παλινδρομεί μεταξύ απόψεων που είχαν διατυπωθεί από τους Κλασικούς της Πολιτικής Οικονομίας και δικών του¹⁰ ο τρόπος παρουσία-

10. ...Το ουσιαστικό πρόβλημα με την ανάλυση του Marx περί "μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές παραγωγής"... αφορά... τη ρητή θέση που περιέχεται στο τμήμα ... του

σης των ιδεών του φαίνεται να ακολουθεί την αντίστοιχη κίνηση που διέγραψε ο ραφωδός μεταξύ παρόντος και παρελθόντος. Όμως προσοχή, ενώ ο Όμπρος επιλέγει να παρουσιάσει το κείμενο του με αυτόν τον τρόπο, ο Μαρχ ασυνείδητα ολισθαίνει σε απόψεις τις οποίες, όπως φανερώνει η συνολική εικόνα του έργου του, δείχνει να προσπαθεί να ανατρέψει.

Η επιλογή του Μαρχ να εξετάσει την παραγωγή εμπορευμάτων σε διευρυμένη κλίμακα και κατ' επέκταση τον Καπιταλιστικό Τρόπο Παραγωγής υπό το πρίσμα μιας άλλης οπτικής, δηλαδή μέσω του μηχανισμού της διαδικασίας παραγωγής των εμπορευμάτων και όχι μέσω του μηχανισμού της διαδικασίας ανταλλαγής των εμπορευμάτων, ενδεχομένως να είναι η αιτία της μάχης που φαίνεται να δίνει με τον ίδιο του τον εαυτό, στην προσπάθεια του να απεγκλωβιστεί από αντιλήψεις προγενέστερων μελετητών. Η άποψη του ότι το χρήμα στην ανεπτυγμένη μορφή αστικής κοινωνίας λειτουργεί ως αυτοσκοπός, επιτρέπει στον Μαρχ να παρουσιάσει μια σειρά νέων επιχειρημάτων με τη βοήθεια των οποίων προσπαθεί να ερμηνεύσει τους επιμέρους μηχανισμούς που συνθέτουν τον ΚΤΠ. Όμως, η φετιχιστική αντίληψη που επικρατεί τον αμφισβητεί. Επιχειρεί να τους παρουσιάσει ως φυσικά χαρακτηριστικά των εμπορευμάτων τα οποία στην πραγματικότητα ανάγονται σε σχέσεις εκμετάλλευσης μεταξύ ανεξάρτητου εμπορευματοπαραγωγού- κατόχου των μέσων παραγωγής και ανεξάρτητου εμπορευματοκατόχου εργατικής δύναμης.

Κεντρικός άξονας στη θεωρία του Μαρχ εμφανίζεται το «χρήμα». Είτε εξετάζει την οικονομία υπό το πρίσμα της διαδικασίας ανταλλαγής είτε υπό το πρίσμα της διαδικασίας παραγωγής, τα συμπεράσματα της έρευνας του πηγάζουν ή διυλίζονται μέσω της χρήσης του χρήματος, της

έργου του, ότι οι αξίες και οι τιμές παραγωγής μπορούν να θεωρηθούν ως σύμμετρα μεγέθη, σε αντιστοιχία με τη ρικαρδιανή έννοια της αξίας, που δεν διαφοροποιείται από την «κανονική» τιμή... Οι αξίες θεωρούνται... ομογενή με τις τιμές μεγέθη, τα οποία μάλιστα έχουν μια αντίστοιχη με τις τιμές εμπειρικά απτή υπόσταση.

Η όλη επιχειρηματολογία του Μαρχ για τον «μετασχηματισμό» των αξιών σε τιμές παραγωγής αποτελεί επομένως μια εμπειριστική υποχώρηση από το δικό του θεωρητικό σύστημα της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας προς την κλασική (δηλαδή ρικαρδιανή) Πολιτική Οικονομία. Βλ. Γιάννης Μπλίδος-Γιώργος Οικονομάκης, Σημειώσεις για τη Μαρξιστική Οικονομική Θεωρία, Αθήνα 1999, 136, 137 [στο εξής Μπλίδος-Οικονομάκης, Σημειώσεις για τη Μαρξιστική Οικονομική Θεωρία].

ορατής ενσάρκωσης, της γενικής κοινωνικής χρυσαλλίδωσης κάθε ανθρώπινης εργασίας¹¹.

Το 4ο κεφάλαιο του «Κεφαλαίου». Η συμβολή του στην προβολή μιας νέας αισθητικής του Καπιταλιστικού Τρόπου Παραγωγής

Στο έργο του «Το Κεφάλαιο – Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» ο Κ. Marx επέλεξε να διαπραγματευτεί τις διαδικασίες Παραγωγής και Κυκλοφορίας των εμπορευμάτων ως δυο ανεξάρτητες αλλά αλληλοεξαρτώμενες μεταξύ τους οικονομικές πράξεις¹². Αντίθετα από την Κλασική Σχολή¹³, σύμφωνα με τη μαρξική προσέγγιση ακόμα και η απλούστερη

11. Marx, *Εμπόρευμα και Χρήμα*, 198

12. ...Αν κανείς θεωρήσει ότι η ανταλλαγή είναι η κοινωνική μορφή του ίδιου του προτοσές παραγωγής, η μορφή η οποία βάζει τη σφραγίδα της στην πορεία του ίδιου του προτοσές παραγωγής, τότε πολλά αποσπάσματα του Marx γίνονται εντελώς ξεκάθαρα. Όταν ο Marx επαναλαμβάνει συνεχώς ότι η αφηρημένη εργασία προκύπτει μόνο από την ανταλλαγή, εννοεί ότι είναι το αποτέλεσμα μιας δοσμένης κοινωνικής μορφής του προτοσές παραγωγής. Η εργασία παίρνει τη μορφή της αφηρημένης εργασίας, και τα προϊόντα της εργασίας τη μορφή των αξιών, μόνο στο βαθμό που το προτοσές παραγωγής παίρνει την κοινωνική μορφή της εμπορευματικής παραγωγής, δηλαδή παραγωγή βασισμένη στην ανταλλαγή.

Έτσι, η ανταλλαγή είναι η μορφή του όλου προτοσές παραγωγής, η μορφή της κοινωνικής εργασίας. Μόλις η ανταλλαγή έγινε πράγματι κυρίαρχη μορφή του προτοσές παραγωγής έβαλε, επίσης τη σφραγίδα της πάνω στη φάση της άμεσης παραγωγής. Με άλλα λόγια, αφού το σήμερα δεν είναι η πρώτη μέρα της παραγωγής, εφόσον ένα πρόσωπο παράγει αφού προηγουμένως εισέλθει στην πράξη της ανταλλαγής, και, επίσης, πριν από αυτήν, το προτοσές της άμεσης παραγωγής έχει επίσης πάρει προορισμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά, τα οποία αντιστοιχούν στην οργάνωση της εμπορευματικής παραγωγής που βασίζεται στην ανταλλαγή. Ακόμη και όταν ο παραγωγός εμπορευμάτων είναι στο εργαστήριο του και δεν έχει ακόμη εισέλθει σε μια σχέση ανταλλαγής με άλλα μέλη της κοινωνίας, αισθάνεται ήδη την πίεση όλων αυτών των ανθρώπων που εισέρχονται στην αγορά σαν πελάτες του, ανταγωνιστές του ή άτομα που αγοράζουν από τους ανταγωνιστές του, και τελικά [αισθάνεται] την πίεση από όλα τα μέλη της κοινωνίας. Αυτός ο δεσμός μέσω της παραγωγής και αυτές οι παραγωγικές σχέσεις, οι οποίες ρυθμίζονται άμεσα στην ανταλλαγή, συνεχίζουν να ισχύουν και μετά το τέλος των ειδικών συγκεκριμένων πράξεων της ανταλλαγής. Θέτουν μια ξεκάθαρη σφραγίδα και στο άτομο και στην εργασία του και στο προϊόν της εργασίας του... Βλ. Rubin, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, 508,509

13. ...Η Κλασική Σχολή αντιλαμβάνεται τις εμπορευματικές συναλλαγές ως πράξεις αντίστοιχες προς τον αντιπραγματισμό, τις οποίες διευκολύνει απλώς τεχνικά το χρήμα... Βλ. Γιάννης Μηλιός-Γιώργος Οικονομάκης-Σπύρος Λαπατσιώρας, *Εισαγωγή στην Οικονομική Ανάλυση*, Αθήνα, 2000, 561 [στο εξής Μηλιός-Οικονομάκης-Λαπατσιώρας, *Εισαγωγή στην Οικονομική Ανάλυση*].

πράξη, αυτή της ανταλλαγής δύο εμπορευμάτων, πρέπει να γίνει κατανοητή ως μια διαδικασία αποτελούμενη από δύο διαδοχικές πράξεις εγχρήματης συναλλαγής, μιας πώλησης που ακολουθείται από μια αγορά, σύμφωνα με τον τύπο $E - X - E^{14}$. Η ουσία των αγαθών έγκειται στην αξία χρήσης τους, και επομένως η ουσία αυτή δεν χάνεται κατά την κυκλοφορία $E-X-E'$, εφόσον χρησιμοποιείται ένα χρήσιμο πράγμα (E) που μας περρισεύει για να αποκτήσουμε ένα άλλο επίσης χρήσιμο πράγμα (E')¹⁵.

Στην πραγματικότητα δηλαδή, επέλεξε να διαφοροποιηθεί από την επικρατούσα αντίληψη η οποία προσέγγιζε τη λειτουργία του ΚΤΠ μέσω της Ανταλλαγής¹⁶ «αξιών χρήσης» και να την επαναδιαπραγματευτεί¹⁷.

Ανέπτυξε τις δικές του θέσεις και απόψεις περί των οικονομικών, ερχόμενος σε ρήξη με το έως τότε κατεστημένο του πνεύματος, το οποίο είχε εγκλωβιστεί σε μια απολογητική πρακτική, επιχειρηματολογώντας υπέρ των συμφερόντων των παραγωγών-κατόχων των μέσων παραγωγής και

14. ό.π., 559

15. ό.π., 564.

16. ...Ο Smith συγγεί τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας με τον καταμερισμό εργασίας μέσα στη μανουφρακτούρα, που είναι τεχνικός. Δεν μπορεί να αντιληφθεί τη βαθιά κοινωνική διάκριση που υπάρχει μεταξύ των δύο αυτών μορφών καταμερισμού εργασίας. Ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας μεταξύ ατομικών επιχειρήσεων, καθώς βασίζεται στην ανταλλαγή των προϊόντων τους, περιλαμβάνει το βασικό γνώρισμα κάθε εμπορευματικής οικονομίας και είναι ήδη σημαντικά ανεπτυγμένος στο καθεστώς της παραγωγής από τεχνίτες. Ο τεχνικός καταμερισμός εργασίας στο εσωτερικό μιας επιχείρησης εμφανίστηκε μόνο με την εμφάνιση των μεγάλης κλίμακας καπιταλιστικών επιχειρήσεων, δηλαδή των μανιφρακτούρων. Η πρώτη από τις μορφές αυτές προϋποθέτει ότι τα μέσα παραγωγής διασκορπίζονται μεταξύ των ανεξάρτητων εμπορευματοπαραγωγών. Η δεύτερη προϋποθέτει τη συγκέντρωση σημαντικών μέσων παραγωγής στα χέρια ενός συγκεκριμένου καπιταλιστή. Στη μανουφρακτούρα, οι μεμονωμένοι εργάτες συνδέονται ο ένας με τον άλλο υπό τη γενική διεύθυνση του καπιταλιστή. Στην πρώτη περίπτωση η φύση του δεσμού μεταξύ των ανθρώπων είναι ανοργάνωτη, αυθόρμητη και μέσω της αγοράς. Στη δεύτερη, είναι οργανωμένη και σχεδιασμένη... Βλ. Rubin, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, 230. Δες και Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 14, 22, 27, 31, 37. David Ricardo, *The Principles of Political Economy and Taxation*, London 1992, 13.

17. ...Αντίθετα με τον Marx, για την Κλασική Πολιτική Οικονομία που αντιλαμβάνεται το χρήμα ως απλό μέσο διευκόλυνσης των εμπορευματικών συναλλαγών (οι οποίες γίνονται κατανοητές ως πράξεις αμοιβαίας ανταλλαγής εμπορευμάτων κατά το πρότυπο του αντιπραγματισμού), ο σκοπός της (καπιταλιστικής) οικονομίας δεν μπορεί να είναι άλλος από την απόκτηση χρήσιμων πραγμάτων (αξιών χρήσης)... Βλ. Μηλιός-Οικονομικής-Λαπατσιώρας, *Εισαγωγή στην Οικονομική Ανάλυση*, 563.

των κατόχων του χρηματικού¹⁸ κεφαλαίου. Πρότεινε ένα νέο θεωρητικό υπόβαθρο, διυλισμένο μέσα από το πρίσμα της μεθόδου που ο ίδιος εφάρμοσε διαφοροποιώντας τη θέση του από την Κλασική Σχολή και προσδίδοντας μια επαναστατική δυναμική στα συμπεράσματα των ερευνών του. Οι έννοιες και οι όροι της αστικής Πολιτικής Οικονομίας επιστρατεύτηκαν για να ερμηνεύσουν τα οικονομικά φαινόμενα στο εσωτερικό του νέου θεωρητικού πλαισίου έχοντας υποστεί τέτοια κριτική, στο περιεχόμενο τους, ώστε εμπλουτισμένες και πολλές φορές αναθεωρημένες να αποκτήσουν επιστημονική πληρότητα και τεκμηρίωση, σύμφωνη με τη λογική και τις ενστάσεις που ο Marx ανέπτυξε σε βάρος τους όπως αυτές ήταν διατυπωμένες έως τότε είτε από τους Μερκαντιλιστές είτε από τους θεωρητικούς της Κλασικής Σχολής.

Ο τρόπος προσέγγισης και ανίχνευσης των εννοιών που εφαρμόστηκε από τον Marx ονομάστηκε «διαλεκτική» ή «γενετική» μέθοδος. Σύμφωνα με αυτήν, ο ερευνητής μεταβαίνει από το γενικό ή συγκεκριμένο, στο ειδικό ή αφηρημένο ακολουθώντας στη συνέχεια την αντίστροφη κίνηση, επεξεργαζόμενος τα συμπεράσματα του πρώτου μέρους. Το πρώτο μέρος ονομάστηκε αναλυτική μέθοδος και το δεύτερο συνθετική.

Πετυχαίνει έτσι, να αποδείξει την ανεπάρκεια που διακρίνει την Κλασική Σχολή και κυρίως τους εκχυδαϊστές της, η οποία ερμηνεύοντας, μέσω της αναλυτικής μεθόδου, τις αιτίες εκδήλωσης των αντικειμένων της οικονομίας με βάση την εμπειρία, απαντά με ελλιπή και μη-έγκυρο τρόπο (σύμφωνα με τον Marx) στα ερωτήματα που ξεπηδούν κατά την επεξεργασία των θεωρητικών εννοιών. Με άλλες μεθόδους έρευνας, όπως αυτές που εφαρμόστηκαν από τους Smith και Ricardo, το εννοιολογικό κενό που προκύπτει, ως συνδυασμένο αποτέλεσμα μεθοδολογίας και πηγής άντλησης ερεθισμάτων, μπορεί να λεχθεί πως βοηθά στην συγκάλυψη των συμφερόντων της κυρίαρχης τάξης, η οποία με τον τρόπο αυτό ενισχύει τη θέση της σε βάρος των υπολοίπων στην αρένα της αστικής κοινωνίας. Η πραγματικότητα μέχρι τον Marx, έτσι όπως την αντιλαμβάνονταν φιλόσοφοι της αστικής Πολιτικής Οικονομίας όπως οι Say, Bastiat κ.ά, αποτελεί ανεξάντλητη πηγή απολογίας και αποπροσανατολισμού από τις πραγματικές αιτίες εκδήλωσης των φαινομένων, ενώ παράλληλα συντελεί στην διασφάλιση των κεκτημένων. Τα δύο εργαλεία

18. Αντί «χρηματικού κεφαλαίου» ο όρος «χρηματιστικού κεφαλαίου» εκφράζει ορθότερα το νόημα (Π.Μ.).

έρευνας, η μεθοδολογία και ο εμπειρισμός, δείχνουν να χρησιμοποιούνται σαν να διασφαλίζουν το ένα στο άλλο την απόκρυψη και διαφύλαξη των αδυναμιών τους και της επιστημονικής τους ανεπάρκειας. Η διάρρηξη αυτού του δεσμού αφήνει και τα δύο εκτεθειμένα, επιτρέποντας να φανεί το διαβλητό των συμπερασμάτων τους.

Ο Marx, επιχειρώντας να προσεγγίσει τις έννοιες με τη διαλεκτική του μέθοδο, προσέγγισε το προφανές. Την τεκμηριωμένη διασφάλιση του αληθούς των συμπερασμάτων μιας έρευνας και όχι την αναγωγή τους σε γενικές αλήθειες. Παραστατικά μπορεί να λεχθεί ότι ο Marx κλείνει τον κύκλο της ερευνητικής διαδικασίας η οποία ως πρώτο και τελευταίο έχει το ίδιο σημείο αναφοράς. Όπως περιγράφει ο Rubin: η αναλυτική μέθοδος, συνίσταται στη λήψη ενός σύνθετου συγκεκριμένου φαινομένου ως σημείου εκκίνησης της έρευνας, και στην επιλογή ενός ή περισσότερων από τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά [του], παραβλέποντας την πολλαπλότητα των χαρακτηριστικών του, και μεταβαίνοντας έτσι από την πιο συγκεκριμένη στην πιο αφηρημένη έννοια, στην πιο απλή ή πιο λειπή έννοια, όπως λει ο Marx. Με την παραπέρα ανάλυση προχωρούμε από αυτή την έννοια σε μια ακόμη πιο απλή, μέχρι να φτάσουμε στις πιο αφηρημένες έννοιες μιας συγκεκριμένης επιστήμης ή ενός συγκεκριμένου συμπλέγματος ζητημάτων που μας ενδιαφέρουν. Και συμπληρώνει: όσο αναγκαία και αν είναι η χρήση της αναλυτικής μεθόδου στο πρώτο στάδιο της επιστημονικής έρευνας, δεν μπορεί να είναι ικανοποιητική από μόνη της και πρέπει να συμπληρωθεί από μια άλλη μέθοδο. Αφού, μέσω της ανάλυσης, ιχνηλατήσουμε τα σύνθετα φαινόμενα πίσω στα βασικά τους σημεία, πρέπει να ακολουθήσουμε την αντίθετη κατεύθυνση και αρχίζοντας από τις πιο αφηρημένες έννοιες να δείξουμε πώς αυτές αναπτύσσονται για να μας οδηγήσουν στις πιο συγκεκριμένες μορφές, στις πιο συγκεκριμένες έννοιες.

Ο Marx, όπως δείχνουν και τα συμπεράσματα των ερευνών του, δείχνει ενδιαφέρον γι' αυτό που κρύβεται πίσω από την υλική μορφή των προϊόντων της εργασίας. Πρόκειται για σχέσεις εξουσίας που διαμορφώνονται μέσω των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ των ελεύθερων εμπορευματοπαραγωγών και εμπορευματοκατόχων, και οι οποίες, μέσω της ανταλλαγής, αλλοτριώνονται και απορροφώνται από τα αντικείμενα, καθώς μετατρέπονται σε εσωτερικές ιδιότητες των εμπορευμάτων.

Μέσω του εμπειρισμού το σημαντικό αυτό χαρακτηριστικό του καπι-

ταλισμού αποσιωπήθηκε. Τα «εκ φύσεως» γνωρίσματα των αντικειμένων της εργασίας εμπλουτίστηκαν με νέα, όπως είναι η «αξία», τα οποία προέκυψαν ως εν γένει εσωτερικές ιδιότητες τους κι όχι ως προσήκουσες στα αντικείμενα ιδιότητες, ως προϊόντα των συνδυασμών σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ των ανεξάρτητων εμπορευματοπαραγωγών και εμπορευματοκατόχων στη σφαίρα της ανταλλαγής. Το συμπέρασμα αυτό είναι που ουσιαστικά κάνει τον Marx να ξεχωρίσει από τους προηγούμενους του στοχαστές της Κλασικής Σχολής, αποτέλεσμα κι αυτό της «διαλεκτικής» μεθόδου που εφάρμοσε. Προσεγγίζοντας την ουσία των προϊόντων της εργασίας καθώς και τις ανθρώπινες σχέσεις υπό το πρίσμα μιας νέας οπτικής, επιχείρησε να ξεμαχίσει τους όρους και τις συνθήκες της καπιταλιστικής παραγωγής πετυχαίνοντας να προσεγγίσει και σε πολλές περιπτώσεις να αποκαλύψει τα ενδόμυχα συστατικά της ψυχής της αστικής κοινωνίας. Τα επεξεργάστηκε, τα ανέλυσε προσκομίζοντας την φρετιχιστική υποκρισία του καπιταλισμού, ο οποίος φαίνεται να προσπαθεί να λύσει τα προβλήματα που ο ίδιος δημιουργεί, χωρίς όμως να έχει το θάρρος να τα αντικρίσει¹⁹.

«Η ρήξη του Marx με τις ουσιοκρατικές και ατομιστικές αρχές της Κλασικής και Νεοκλασικής Πολιτικής Οικονομίας δεν εγκαινιάζει απλώς ένα νέο θεωρητικό αντικείμενο (τις οικονομικές σχέσεις στις κοινωνίες όπου κυριαρχεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής), αλλά διανοίγει ένα νέο θεωρητικό χώρο σε αντιστοιχία με μια νέα, ιστορική έννοια της κοινωνικής πραγματικότητας.

Η έννοια της αξίας αποτελεί... στο θεωρητικό σύστημα του Marx, συστατικό στοιχείο της θεωρίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

»Ο «νόμος της αξίας» είναι σύμφωνα με τη Μαρξική Πολιτική Οικονομία η θεωρητική αφαίρεση που επιτρέπει την κατανόηση του πώς και γιατί τα προϊόντα της εργασίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής εμφανίζονται υπό τη συγκεκριμένη μορφή των εμπορευμάτων. Αποκρυπτογραφεί, με άλλα λόγια, τις οικονομικές- κοινωνικές σχέσεις και τις αιτιακές αλληλουχίες, των οποίων οι χρηματικές τιμές είναι μορφές εμφάνισης και φορείς.

»Στη Μαρξική Θεωρία η αξία δεν είναι μια «ποσοτική εργασία» προδεδομένη από την παραγωγική τεχνική, αλλά εννοιακός προσδιορισμός

19. Παύλος Μεταλληνός, Η Εργασιακή Θεωρία της Αξίας του D. Ricardo υπό το Πρίσμα της Μαρξικής Αντίληψης, *Περί Ιστορίας* 3 (2001), 192-196.

συγκεκριμένων παραγωγικών σχέσεων, που υλοποιούνται στην αγορά. Σε αντιδιαστολή με τη Ρικαρδιανή θεωρία της αξίας, η Μαρξική θεωρία της αξίας αποτελεί χρηματική θεωρία... Η κατανόηση της αξιακής θεωρίας του Marx απαιτεί, λοιπόν, να εστιάσουμε την προσοχή μας στην ανάλυση της αξιακής και χρηματικής μορφής»²⁰.

Η λειτουργία του χρήματος ως μορφής εμφάνισης της αξίας των εμπορευμάτων αποτελεί θέση του Marx πριν αυτός ξεκινήσει τη συγγραφή του «Κεφαλαίου – Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» (1867). Αυτό δείχνει το περιεχόμενο της παραγράφου «Η απλή εμπορευματική μορφή είναι το μυστικό της χρηματικής μορφής» στο τέλος του παραρτήματος της 1ης έκδοσης του²¹. Όμως, καθώς έχει διαμορφώσει την άποψη ότι η αξιακή μορφή είναι η κυτταρική μορφή του ΚΤΠ, και προκειμένου να μπορέσει ακολουθώντας τη διαλεκτική μέθοδο να εισαγάγει την έννοια της εργατικής δύναμης, ώστε να διερευνήσει τον Καπιταλιστικό Τρόπο Παραγωγής και τις σχέσεις παραγωγής και κυκλοφορίας που αντιστοιχούν σ' αυτόν, αναπτύσσοντας τη Θεωρία της Εκμετάλλευσης στην οποία βασίζεται η λειτουργία του κατά τη μαρξική αντίληψη, υποχρεώνεται να ορίσει προηγουμένως την «ανταλλακτική αξία» και την «αξία χρήσης».

Για τη μελέτη της διαδικασίας Κυκλοφορίας προτείνει το σχήμα Ε(μπόρευμα) – Χ(ρήμα) – Ε' (μπόρευμα) από το οποίο συμπεραίνει το σχήμα που περιγράφει τη διαδικασία Παραγωγής, Χ(ρήμα) – Ε(μπόρευμα) – Χ' (ρήμα) ή Χ(ρήμα) – Ε(μπόρευμα) – [Χ(ρήμα) + ΔΧ]. Τα αντιλαμβάνεται ως δύο ξεχωριστούς πυλώνες του ΚΤΠ. Αν και η λειτουργία του χρήματος ως αυτοσκοπού φαίνεται να προϋπάρχει στο μυαλό του, εντούτοις επιλέγει την παρουσίασή της μετά την αναφορά του στις λειτουργίες του χρήματος ως μέτρου της αξίας και μέσου κυκλοφορίας.

Η λειτουργία του χρήματος ως κεφαλαίου προϋποθέτει την έννοια του εμπορεύματος-εργατική δύναμη, το οποίο προϋποθέτει την ύπαρξη ανεξάρτητων εμπορευματοπαραγωγών-κατόχων των μέσων παραγωγής και εμπορευματοκατόχων εργατικής δύναμης, οι οποίοι, λόγω συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών, έρχονται σε επικοινωνία, και των οποίων οι

20. Μπλιός-Οικονομάκης-Λαπατσιώρας, *Εισαγωγή στην Οικονομική Ανάλυση*, 49, 50, 554, 557.

21. Marx, *Εμπόρευμα και Χρήμα*, 203.

σχέσεις που μεταξύ τους αναπτύσσονται προϋποθέτουν τη λειτουργία του χρήματος ως αυτοσκοπού. Όμως, για την κατανόηση του εμπορεύματος-εργατική δύναμη ως αφηρημένης έννοιας είναι απαραίτητο προηγουμένως να αναλυθεί η αξία του προϊόντος της αφηρημένης ανθρώπινης κοινωνικής εργασίας, έτσι όπως αυτή παρουσιάστηκε στο πρώτο μέρος.

Ας εξετάσουμε τα δημοσιευμένα από τον ίδιο κείμενα «Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» και «Το Κεφάλαιο- Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας»²². Το προϊόν της εργασίας είναι σ' όλες τις κοινωνικές καταστάσεις αντικείμενο χρήσης, αλλά μόνο σε μια ιστορικά καθορισμένη περίοδο στην εξέλιξη του ανθρώπινου είδους μετατρέπεται το προϊόν της εργασίας σε εμπόρευμα, στην εποχή που η ξοδευμένη για την παραγωγή ενός εμπορεύματος εργασία παριστάνεται ως «αντικειμενοποιημένη» ιδιότητά του, δηλ. σαν αξία του²³. Στο τέταρτο κεφάλαιο όμως εισάγει την έννοια του χρήματος ως κεφαλαίου. Επιχειρεί να ερμηνεύσει την παραγωγή εμπορευμάτων σε διευρυμένη κλίμακα προσπαθώντας να κατανοήσει τη διαδικασία παραγωγής τους με τη βοήθεια εμπορευμάτων. Όχι μέσω της διαδικασίας Ανταλλαγής των προϊόντων της ανθρώπινης εργασίας²⁴, όπως είχαν πράξει οι Κλασικοί, αλλά ως ανεξάρτητη διαδι-

22. ...Το έργο που τον πρώτο του τόμο παραδίδω στο κοινό αποτελεί τη συνέχεια του συγγράμματός μου «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» που εκδόθηκε το 1859 ... Το περιεχόμενο του προηγούμενου εκείνου συγγράμματος συνοψίζεται στο πρώτο κεφάλαιο αυτού του τόμου... Βλ. Marx, Το Κεφάλαιο, τ. Ι, 11.

23. ό.π., 75

24. ...Ο Smith δεν μπόρεσε να λάβει υπόψη του αυτές τις διακρίσεις [σ.σ. μεταξύ κοινωνικού και τεχνικού καταμερισμού της εργασίας] γιατί η προσοχή του- και αυτό είναι γενικά ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της Κλασικής Σχολής- ήταν επικεντρωμένη όχι στις κοινωνικές μορφές του καταμερισμού εργασίας αλλά στα υλικά και τεχνικά πλεονεκτήματα για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Από αυτή την άποψη, εφόσον και οι δύο μορφές που παίρνει ο καταμερισμός της εργασίας συμβάλλουν στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, μπορούν να θεωρηθούν ταυτόσημες. Η διαφορετική κοινωνική φύση των αμοιβαίων σχέσεων μεταξύ ανεξάρτητων εμπορευματοπαραγωγών, από τη μια πλευρά, και των εργατών μιας συγκεκριμένης μανουφρακτούρας από την άλλη, υποχωρούν στο βάθος, ξεφεύγοντας από την προσοχή του συγγραφέα.

Χαρακτηριστικό της Κλασικής Σχολής δεν είναι ότι κάνει μια πλήρη αφαίρεση της υλικής και τεχνικής πλευράς της παραγωγής από την κοινωνική της μορφή, αλλά το ότι συγχέει αυτά τα δύο. Για την Κλασική Σχολή ήταν αδιανόητο ότι η διαδικασία παραγωγής θα μπορούσε να έχει μια κοινωνική μορφή άλλη εκτός της εμπορευματικής, που κατ' αυτήν είναι η ορθολογική και φυσική μορφή της οικονομίας. Από τη στιγμή που γίνεται δεκτό ότι η παραγωγική διαδικασία πραγματοποιείται πάντα στα πλαίσια μιας συγκεκρι-

κασία που τη διέπουν οι δικοί της όροι λειτουργίας. Χρήσιμο εργαλείο του είναι η διάσταση του χρόνου, που από μέτρο της αξίας των εμπορευμάτων ως μεταξοσκώληκας μεταλλάσσεται σε πεταλούδα και χρησιμοποιείται ως μέσο καταγραφής και ερμηνείας της σχέσης παραγωγού-κατόχου των μέσων παραγωγής του εμπορεύματος και εργαζόμενου-άμεσου παραγωγού του εμπορεύματος.

Ο Χρόνος και οι Κλασικοί της Πολιτικής Οικονομίας

Οι σχέσεις αυτές, που δημιουργούνται στο εσωτερικό του ΚΤΠ, εμφανίζονται να έχουν τη δυνατότητα αποκάλυψης του αστικού τους προσώπιου μόνο όταν ερμηνευτούν μέσω της χρήσης του «χρήματος ως αυτοσκοπού» και κατ' επέκταση της χρήσης του «χρήματος ως κεφαλαίου». Πρόκειται για σημείο καμπής στη θεωρία του Marx, ο οποίος, αναπτύσσοντας τις θέσεις του και «εξαγνισμένος» από τους ρύπους της κυρίαρχης ιδεολογίας, επιχειρεί την ανατροπή. Σχηματικά, ίσως θα μπορούσαμε να τον παραστήσουμε με έναν παρατηρητή ο οποίος επιλέγει να λάβει την οπτική εικόνα ενός πεδίου από δύο αντιδιαμετρικά σημεία. Είναι προφανές ότι ενώ συγκεκριμένα χαρακτηριστικά συγκροτούν κοινό τόπο ως προς την αντίληψη που διαμορφώνει για το πεδίο, εντούτοις η τελική του άποψη εξαρτάται άμεσα από τη θέση που στέκεται και λόγω της οποίας το οπτικό νεύρο στέλνει διαφορετική πληροφορία στον εγκέφαλο, ο οποίος την αναλύει και καταλήγει σε διαφορετικό, κάθε φορά, συμπέρασμα.

Το εγχείρημα αυτό είχε επαναλάβει και προηγουμένως στο «Α

μένης κοινωνικής μορφής, η διεξαγωγή μιας ειδικής ανάλυσης αυτής της μορφής καθίσταται περιττή. Αντίθετα, είναι αρκετή η μελέτη της παραγωγικής διαδικασίας εν γένει. Ωστόσο, επειδή η παραγωγική διαδικασία εν γένει συνδέεται αμετάκλητα με μια δεδομένη κοινωνική μορφή, τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη μελέτη της πρώτης εφαρμόζονται απόλυτα στη δεύτερη. Η Κλασική Σχολή συγγέει λοιπόν την υλική-τεχνική και την κοινωνική άποψη, και ένα παράδειγμα αυτού παρέχει η θεωρία του Smith για τον καταμερισμό εργασίας.

Παρ' όλο ότι υπογραμμίζει με έμφαση τη σημασία της ανταλλαγής στην εμφάνιση και ανάπτυξη του καταμερισμού εργασίας, ο Smith αγνοεί εντούτοις το ρόλο της ανταλλαγής ως εκείνης της ιδιαίτερης κοινωνικής μορφής με την οποία παρουσιάζεται ο καταμερισμός εργασίας στην εμπορευματική οικονομία.

*Κάθε άνθρωπος αποκτά την παραγωγή άλλων ανθρώπων, και μ' αυτό τον τρόπο ενώνονται όλοι μεταξύ τους σε μια ενιαία κοινωνία εργασίας. Ο Smith αντιλαμβάνεται αυτή την κοινωνία εργασίας αυστηρά ως κοινωνίας ανταλλαγής... Βλ. Rubin, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, 231, 233, 234.*

Contribution to the Critique of Political Economy». Στο «Κεφάλαιο- Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» όμως δεν περιορίζεται απλά στο να αποκαλύψει τον φετιχιστικό χαρακτήρα του χρηματικού εμπορεύματος. Προσπαθεί να επεκταθεί στην αποκάλυψη του φετιχιστικού χαρακτήρα των σχέσεων που αναπτύσσονται στο εσωτερικό του Καπιταλιστικού Τρόπου Παραγωγής. Ο σκοπός του φαίνεται να βρίσκει επιτυχία μόνον όταν καταφέρνει να διαπραγματευτεί τις κοινωνικές σχέσεις μέσω της χρήσης του «χρήματος ως κεφαλαίου», εισάγοντας την έννοια του εμπορεύματος-εργατική δύναμη.

Η ανατροπή του φεουδαλισμού από την εμποροκρατία οφείλεται σε εκείνους που μέσω της ανταλλαγής συμπέραναν ότι μπορούσαν να βελτιώσουν την οικονομική τους κατάσταση. Η πράξη της ανταλλαγής όχι για την εξυπηρέτηση των ιδίων αναγκών του ατόμου αλλά για την ικανοποίηση των αναγκών τρίτων, οι οποίοι δεν έρχονται σε άμεση επικοινωνία αλλά λαμβάνει ο ένας το προϊόν της εργασίας του άλλου μέσω της μεσολάβησης ενός τρίτου ατόμου, του εμπόρου. Πάνω σε αυτήν την πρακτική και τα ζητήματα τα οποία προέκυψαν λόγω αυτής, γράφτηκαν κείμενα τα οποία επιχειρούσαν να δώσουν λύση και να ερμηνεύσουν τα προβλήματα που ταλάνιζαν τη νέα μορφή κοινωνίας που διαδέχτηκε τον φεουδαλισμό.

Εν πολλοίς, η άποψη πως πηγή πλούτου και πλουτισμού για την κοινωνία αποτελεί η διαδικασία Ανταλλαγής φαίνεται πως επικράτησε και αναπαράχθηκε τόσο στα κείμενα του Smith όσο και του Ricardo. Οι δύο φιλόσοφοι της Κλασικής Σχολής περιορίζονται στα γνωρίσματα που εμπειρικά εισπράττουν μέσω της διαδικασίας Διανομής του κοινωνικού πλούτου. Αντιλαμβάνονται τις κοινωνικές σχέσεις, όπως η σχέση εκμετάλλευσης που αναπτύσσεται μεταξύ καπιταλιστή και εργαζομένου, δίχως να μπορούν να εμβαθύνουν την ανάλυση τους στη διαδικασία Παραγωγής των εμπορευμάτων.

Κατά συνέπεια, χάνουν την ευκαιρία να συλλάβουν την έννοια του χρόνου ως τον Δούρειο Ίππο με τον οποίο θα μπορούσαν να καταλάβουν το κάστρο της ερμηνείας του τρόπου λειτουργίας του ΚΤΠ. Η οξυδέρκεια του Marx να ανάγει την ποσότητα του κοινωνικού πλούτου που παράγεται σε μια χώρα κατά τη διάρκεια ενός έτους, σε συνολικό χρόνο δαπανημένης εργασίας²⁵, δείχνει ότι δεν αποτελεί γι' αυτόν έννοια που εκ-

25. Marx, *Εμπόρευμα και Χρήμα*, 76.

φράζει τη διαδοχή και τη διάρκεια φαινομένων, ενεργειών και καταστάσεων²⁶, αλλά την πλέον αφηρημένη έννοια στην οποία μπορεί να αναλυθεί το προϊόν της αφηρημένης κοινωνικής εργασίας²⁷. Ο χρόνος ως πέπλο κρύβει τις σχέσεις εκμετάλλευσης που αναπτύσσονται μεταξύ εμπορευματοπαραγωγού και εμπορευματοκατόχου εργατικής δύναμης και τις εμφανίζει ως φυσικά χαρακτηριστικά των προϊόντων της ανθρώπινης ερ-

26. Τεγόπουλος- Φιτράκης, *Ελληνικό Λεξικό*, Αθήνα, 1991.

27. ...*Αν οι άνθρωποι θέτουν σε αμοιβαία αναφορά τα προϊόντα τους ως αξίες, στο βαθμό που αυτά τα πράγματα ισχύουν ως απλώς υλικά περιβλήματα ομοειδούς ανθρώπινης εργασίας, τότε σ' αυτό ενέχεται ταυτόχρονα, αντιστρόφως, ότι οι διαφορετικές εργασίες τους ισχύουν απλώς ως ομοειδής ανθρώπινη εργασία σε υλικό περίβλημα. Θέτουν σε αμοιβαία αναφορά τις διαφορετικές εργασίες τους ως ανθρώπινη εργασία, θέτοντας σε αμοιβαία αναφορά τα προϊόντα τους ως αξίες. Η προσωπική σχέση αποκρύπτεται δια της υλικής μορφής. Ως εκ τούτου της αξίας δεν της είναι γραμμένο στο μέτωπο τι είναι. Για να θέσουν σε αμοιβαία αναφορά τα προϊόντα τους ως εμπορεύματα, οι άνθρωποι είναι αναγκασμένοι να θέσουν τις διάφορες εργασίες τους ίδιες με αφηρημένη εργασία. Δεν το γνωρίζουν αλλά το πράττουν, ανάγοντας το υλικό πράγμα στην αφαίρεση αξία. Αυτό είναι μια αυτοφυής και ως εκ τούτου ασυνείδητη ενστικτώδης πράξη του νου τους, η οποία αναφύεται αναγκαστικά από τον ιδιαίτερο τρόπο της υλικής παραγωγής τους και από τις σχέσεις, στις οποίες τους εγκαθιστά αυτή η παραγωγή. Εν πρώτοις, η σχέση τους είναι de facto δεδομένη. Δεύτερον, όμως, επειδή είναι άνθρωποι, η σχέση τους υπάρχει ως σχέση για αυτούς. Ο τρόπος, κατά τον οποίο υπάρχει για αυτούς ή κατά τον οποίο αντανακλάται στο νου τους, εκπηγάζει από τη φύση της ίδιας της σχέσης. Αργότερα προσπαθούν δια της επιστήμης να φτάσουν στο μυστικό του ίδιου του δικού τους κοινωνικού προϊόντος, διότι ο προσδιορισμός ενός πράγματος ως αξίας είναι δικό τους προϊόν, εξίσου όσο και η γλώσσα. Όσον αφορά τώρα περαιτέρω το μέγεθος της αξίας, οι μεταξύ των ανεξάρτητα εκτελούμενες, αλλά, ως μέλη του αυτοφυσούς καταμερισμού της εργασίας, ολόπλευρα αλληλοεξαρτημένες ιδιωτικές εργασίες ανάγονται διαρκώς στο κοινωνικά αναλογικό μέγεθος τους μέσω του ότι με τις τυχαίες και συνεχώς κυμαινόμενες αναλογίες ανταλλαγής των προϊόντων τους επισχύει βίαια ο για την παραγωγή τους κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας ως ρυθμιζών φυσικός νόμος, όπως επιβάλλεται για παράδειγμα ο νόμος της βαρύτητας, όταν κάποιου του καταρρέει το σπίτι πάνω στο κεφάλι. Ο προσδιορισμός του μεγέθους της αξίας δια του χρόνου εργασίας είναι ως εκ τούτου μυστικό κρυμμένο κάτω από τις εμφανιζόμενες κινήσεις των σχετικών αξιών των εμπορευμάτων. Η ίδια η κοινωνική κίνηση των παραγωγών έχει γι' αυτούς τη μορφή μιας κίνησης πραγμάτων, υπό τον έλεγχο των οποίων βρίσκονται, αντί να τα ελέγχουν. Όσον αφορά τέλος την αξιακή μορφή, αυτή ακριβώς η μορφή είναι εκείνη η οποία καλύπτει πραγμαδώς, αντί να τις αποκαλύπτει, τις κοινωνικές σχέσεις των ιδιωτικών εργατών και ως εκ τούτου τους κοινωνικούς προσδιορισμούς των ιδιωτικών εργασιών... Τέτοιου είδους μορφές αποτελούν ακριβώς τις κατηγορίες της αστικής [Πολιτικής] Οικονομίας. Είναι κοινωνικά έγκυρες, δηλ. αντικειμενικές μορφές σκέψης για σχέσεις παραγωγής αυτού του ιστορικά προσδιορισμένου τρόπου παραγωγής... Βλ. Marx, *Εμπόρευμα και Χρήμα*, 77.*

γασίας, τα οποία παράγονται, προκειμένου είτε να λάβουν μέρος στην Παραγωγική Διαδικασία είτε να εισέλθουν στη Διαδικασία Κυκλοφορίας των εμπορευμάτων.

Η θέση του πως «ο χρόνος εργασίας χρησιμεύει...ως μέτρο της ατομικής μερίδας του παραγωγού στην συνολική εργασία και ως εκ τούτου και στο ατομικά καταναλισκόμενο μέρος του συνολικού προϊόντος» και ότι «οι κοινωνικές σχέσεις εργασίας των ανθρώπων προς τις εργασίες τους και προς τα προϊόντα της εργασίας τους παραμένουν διάφανα απλές, τόσο στην παραγωγή όσο και στην κατανομή»²⁸ δείχνει πως ήδη από το πρώτο μέρος του Κεφαλαίου, η έννοια του χρόνου αποτελεί γι' αυτόν εργαλείο ερμηνείας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και των σχέσεων παραγωγής και κυκλοφορίας που αναπτύσσονται στο εσωτερικό του. Αντίθετα, ο χρόνος στους δύο αντιπροσώπους της Κλασικής Σχολής της Πολιτικής Οικονομίας χρησιμεύει κυρίως στον ποσοτικό προσδιορισμό της ανταλλακτικής αξίας του εμπορεύματος²⁹. Η ποσότητα του χρόνου που δαπανάται από τον άμεσο παραγωγό του λειτουργεί ως μέτρο της ποσότητας της εργασίας που δαπανά για την παραγωγή του, η οποία με τη σειρά της μετρά την ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος. Από το σύνολο του έργου τους «Έρευνα για τη Φύση και τις Αιτίες του Πλούτου των Εθνών» και «Αρχές Πολιτικής Οικονομίας και Φορολογίας» δεν φαίνεται να προκύπτει ότι για την ερμηνεία των ζητημάτων που θέτουν και

28. ό.π., 76.

29. ...*In the early stages of society, the exchangeable value of these commodities, or the rule which determines how much of one shall be given in exchange for another, depends almost exclusively on the comparative quantity of labour expended on each.*

"The real price of everything", says Adam Smith, "what everything really costs to the man who wants to acquire it, is the toil and trouble of acquiring it. What everything is really worth to the man who has acquired it, and who wants to dispose of it, or exchange it for something else, is the toil and trouble which it can save to himself, and which it can impose upon other people." ... Again, "in that early and rude state of society which precedes both the accumulation of stock and the appropriation of land, the proportion between the quantities of labour necessary for acquiring different objects seems to be the only circumstance which can afford any rule for exchanging them for one another. If, among a nation of hunters, for example, it usually cost twice the labour to kill a beaver which it does to kill a deer, one beaver should naturally exchange for, or be worth, two deer. It is natural that what is usually the produce of two days' or two hours' labour should be worth double of what is usually the produce of one day's or one hour's labour"..., βλ. David Ricardo, *The Principles of Political Economy and Taxation*, London 1992, 6.

προσπαθούν να αναλύσουν, χρησιμοποιούν το χρόνο, κυρίως, για άλλο λόγο, πέραν του προσδιορισμού της «ανταλλακτικής αξίας».

Αντιλαμβανόμενοι τον κοινωνικό πλούτο ως ένα σωρό αξιών χρήσης και όχι ως το σύνολο των προϊόντων της εργασίας μιας κοινωνίας, δηλαδή του συνολικού χρόνου που απαιτήθηκε να «εγκλωβιστεί» στη Διαδικασία Παραγωγής, προκειμένου ο κοινωνικός πλούτος να λάβει την υλική του μορφή, αδυνατούν να κατανοήσουν τις σχέσεις που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της αστικής κοινωνίας. Μένοντας αποστασιοποιημένοι από την «ουσία» του μηχανισμού που συντηρεί και δίνει ώθηση στο σύστημα παραγωγής που έχει ιστορικά επικρατήσει, δηλαδή τον Καπιταλιστικό Τρόπο Παραγωγής, κρύβονται πίσω από τις φετιχιστικές της αντιλήψεις.

Την ασυνέχεια στη θεωρία των Κλασικών εκμεταλλεύεται ο Κ. Marx, εισάγοντας την έννοια της υπεραξίας, δηλαδή το μέρος της ποσότητας της νέας αξίας που προσθέτει με την δαπανώμενη εργατική δύναμη του άμεσος παραγωγός του εμπορεύματος. Το κομμάτι εκείνο που απομένει από τη συνολική ποσότητα νέας αξίας, αποδίδεται στον ίδιο ως αντάλλαγμα για την ποσότητα εργατικής δύναμης που, μέσω της διαδικασίας παραγωγής, αποκρυσταλλώθηκε στο εμπόρευμα. Με άλλα λόγια, υπεραξία είναι ο δωρεάν χρόνος που αφιερώνει στην παραγωγή ενός εμπορεύματος ένας εργάτης, όταν το προϊόν της εργασίας του αποδίδεται εξολοκλήρου στον κεφαλαιοκράτη παραγωγό.

Αντίθετα με τους A. Smith και D. Ricardo, έννοιες όπως καταμερισμός της εργασίας, κέρδος, Διανομή του Πλούτου επαναπροσδιορίζονται. Μέσω της έννοιας του χρόνου -κυρίως μέσω της επιθυμίας να τεθεί ο ατομικός χρόνος του κατόχου εργατικής δύναμης υπό τη διαχείριση του κατόχου των μέσων παραγωγής- απεκδύονται από τις φετιχιστικές αντιλήψεις που τις εκχυδαίζουν και οι οποίες δεν επιτρέπουν να αποκαλυφθούν οι κοινωνικές σχέσεις που χαρακτηρίζουν την εξελιγμένη μορφή Αστικής κοινωνίας.

Resumé

LE CONCEPT DU TEMPS ET LES CLASSIQUES DE L' ECONOMIE POLITIQUE

Pavlos Metallinos

Karl Marx utilise le concept de temps pour percevoir et interpréter la manière capitaliste de production et les rapports de production et de trafic qui se développent à son intérieur, dès la première partie de son écrit *Le Capital - Critique de l' Economie Politique*. Par contre, le « temps » chez les représentants de l' Ecole Classique de l' Economie Politique, Adam Smith et David Ricardo, est surtout utilisé pour la détermination quantitative de la valeur d' échange de la marchandise. La quantité de temps, qui se dépense par son producteur direct, fonctionne comme mesure de quantité de travail qui dépense à sa production, qui, à son tour, mesure la valeur d' échange de la marchandise. Dans leurs œuvres *Recherche sur la Nature et les Raisons de Richesse d' Etats* et *Principes d' Economie Politique* et de *Contribution* apparaît l' utilisation du « temps » - pour l' interprétation des questions qui posent et essaient d' analyser - que pour la définition de la « valeur d' échange ».

Ayant perçu la richesse sociale comme un tas de valeurs d' usage et non pas comme l' ensemble de produits du travail d' une société - c' est à dire du temps total qui s' est dépensé pour sa « limitation » à la Procédure de Production - pour que la richesse sociale obtienne son fondement matériel, n' arrivent pas à comprendre les rapports qui se développent à l' intérieur de la société bourgeoise. Prenant distance de l' « essence » du mécanisme qui conserve et pousse en avant le système de production, qui prédomine historiquement - c' est à dire la Manière Capitaliste de Production - se trouvent derrière ses points de vue fétichistes.